ВІЙСЬКОВІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-9-97-17>

УДК 355.54

Турчин В.М., Бондаренко С.В., Павленко А.М.
Національна академія Національної гвардії України

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Анотація. В статті розглянуті питання й особливості підготовки офіцерів запасу до резерву Збройних сил України та інших військових формувань із числа цивільних громадян і студентів закладів вищої освіти м. Харкова на кафедрі військової підготовки офіцерів запасу Національної академії Національної гвардії України в умовах сьогодення, розглянуті деякі вимоги до професійної підготовки та педагогічної майстерності науково-педагогічного складу кафедри, наданий взаємозв'язок організації навчального процесу з вимогами основних керівних документів. Зроблений аналіз організації та проведення навчання та підготовки фахівців основних спеціальностей на кафедрі військової підготовки офіцерів запасу НАНГУ. Розглянуті шляхи для реалізації всіх умов розвитку професійної компетентності майбутнього офіцера запасу, підвищення рівня його підготовки, висвітлені питання якості проведення навчально-виховного процесу і його безперервності.

Ключові слова: військова освіта, військова підготовка, кафедра військової підготовки офіцерів запасу, програма підготовки офіцерів запасу, навчально-виховний процес.

Turchin Vladimir, Bondarenko Sergey, Pavlenko Anatoliy
National Academy of the National Guard of Ukraine

SOME ASPECTS OF TRAINING RESERVE OFFICERS IN THE NATIONAL ACADEMY OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Summary. In the article the considered questions and features of preparation of officers of supply are to reserve of Armed forces of Ukraine and other soldiery forming from the number of civil citizens and students of establishments of higher education of Kharkiv on the department of military preparation of officers of supply of the National academy of the National household troops of Ukraine in the conditions of present time, some requirements are considered to professional preparation and pedagogical mastery of scientifically-pedagogical composition of department, given intercommunication of organization of educational process. Teachers of the department have extensive experience in military service, teaching, many of them are candidates of science, have academic titles. All teachers of the department are reserve officers. All of them have methods of psychological and pedagogical support, correction of students' skills of independent work, self-education, self-study, etc. The main motivation in their work is the training of young people capable of performing official duties in primary officer positions in the army and staffing the reserve of the Armed Forces and other military formations of Ukraine with highly qualified officers. It is also important to organize work on the orientation of students to choose a military specialty, their motivation to study military disciplines. In addition, the choice of civilians is positively influenced by the events that are organized and held on the scale of the Academy, namely: open day; meetings with representatives of personnel bodies (academy, military units of the NMGU, other law enforcement agencies) on further employment; meetings of students with graduates of the department, etc. Analyzing the educational process of training specialists at the Department of Military Training of Reserve Officers of NMGU, we can conclude that the implementation of all conditions for the development of professional competence of the future reserve officer is possible in the continuity of the educational process and its quality. Resolving all issues will significantly increase the level of training of reserve officers to replenish the reserve of the Armed Forces and other military formations. The system of training reserve officers at the department generally provides students with a deep sense of love for Ukraine and the people, education of their fighting qualities, spiritual and psychological readiness to defend the Motherland, formation of patriotism, personal responsibility for defense and security of Ukraine.

Keywords: military education, military preparation, department of military preparation of officers of supply, program of preparation of officers of supply, educational-educator process.

Постановка проблеми. В теперішній час нашою Державою проводиться велика робота з питань реорганізації та удосконалення Збройних сил України й інших військових формувань. Вагомою складовою цієї роботи є послідовне інтегрування військових навчальних закладів у багатоступеневу структуру вищої освіти України та забезпечення високої якості підготовки як кадрових офіцерів, так і офіцерів запасу.

В останній час мережа закладів вищої військової освіти (ЗВВО) для підготовки військових кадрів зазнала об'єднання і не об'єднаних «реформ». Зокрема, приклади можна привести на військових навчальних закладах м. Харкова: перший – два технічних льотних училища спочатку об'єднали з командним льотним училищем ім. Грицевця, потім отриманий «продукт» з'єднали з Харківським військовим університетом та командним училищем (готувало фахівців

стратегічних ракет); другий – танкове училище зазнало своєї «реформи»: воно перетворилось на факультет при політехнічному інституті, при цьому командний факультет був передислокований у м. Львів, потім, на сьогодні, сформований Інститут танкових військ у складі політехнічного університету і факультет зі Львова знову повертається у Харків. На фоні таких перетворень у підготовці кадрових офіцерів, підготовка офіцерів запасу якось відійшла на другорядний план. Кількість військових навчальних закладів (підрозділів), що здійснювали підготовку офіцерів запасу, зменшилася.

Зараз підготовка військових кадрів запасу відновлюється у закладах вищої освіти, які мають високий науковий потенціал і необхідний досвід роботи у сфері військової освіти.

Також слід відмітити, що не всі випускники, які вивчили курс військової підготовки, мають намір служити в армії. Частіше за все вони це роблять, щоб краще працевлаштуватися, наприклад, на митниці чи в міліції обов'язково потрібно мати військове звання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні тема підготовки офіцерів запасу для поповнення військового резерву ЗСУ та інших військових формувань є однією з пріоритетних в низці інших завдань. Аналіз друкованих джерел показує, що це питання розглядається в багатьох педагогічних колективах закладів вищої освіти України. Серед них такі як Харківський університет повітряних сил ім. І. Кожедуба, Національна академія сухопутних військ, Чернівецький національний університет, Військовий інститут Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України, Національний авіаційний університет, Національна академія державної прикордонної служби України та багато інших.

Питання, які піднімаються та висвітлюються в матеріалах досліджень і публікацій розкривають великий спектр проблем та напрямки їх вирішення при підготовці офіцерів запасу. Так, загальні питання, структура та організаційно-методичні засади, проблеми, пов'язані з практикою професійної підготовки майбутніх офіцерів запасу, розглядаються в роботах М. Нецадима [12] та В. Ягупова [14]. В. Баришніков і О. Неймирок [6] розкривають проблеми в навчанні офіцерів запасу, які проявились в ході проведення операції об'єднаних сил на сході України. Автори указують на низку недоліків в таких питаннях, як управління підрозділами та вогнем в бою, володінні навичками стрільби зі стрілецької зброї та різних видів гранатометів, інженерного обладнання та маскування позицій, організації охорони та оборони об'єктів тощо. М. Скворок [13] в своїх публікаціях приділяє певну увагу досвіду підготовки офіцерів запасу в зарубіжних країнах, в тому числі членів Північно-Атлантичного альянсу. Обґрунтування та перевірка педагогічних умов ефективності військово-патріотичної підготовки, проблема забезпечення якості військово-професійної підготовки майбутніх офіцерів запасу через навчання та виховання громадян на кафедрах військової підготовки закладів вищої освіти України на тлі проблем на сході України розкриває Я. Зорій [9].

Питання мотивації студентів щодо прийняття рішення навчатися за програмою підготовки офіцерів запасу, вплив факторів на їхній вибір розкриті в роботі О. Вознюка й О. Дубасенюка [7]. Також особливості мотиваційної сфери студентів кафедри підготовки офіцерів запасу закладів вищої освіти у порівнянні з офіцерами призваних за мобілізацією надає Т. Мацевко [10]. Визначення шляхів підвищення ефективності та якості освітнього процесу, аналіз провідних теоретичних підходів до системи професійної підготовки офіцерів запасу, розкриття основних педагогічних засад організації цієї підготовки у сучасному закладі вищої освіти надані С. Морозовим [11]. Разом з питаннями покращення підготовки офіцерів запасу розглядаються й інші питання. Так, наприклад, А. Зельницький [8] розкриває перспективи комплектування офіцерських посад студентами закладів вищої освіти, які проходять навчання за програмою підготовки офіцерів запасу.

Мета статті. Метою статті є розкриття деяких особливостей військово-професійної підготовки фахівців на кафедрі військової підготовки офіцерів запасу НАНГУ в умовах вимог сьогодення.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування і розбудови ЗСУ система військово-професійної освіти потребує педагогічних засобів та методів, які б дозволяли якісно готувати військових спеціалістів – офіцерів запасу. Це завдання може бути вирішене тільки при тісному взаємозв'язку отриманих знань з обраної спеціальності за місцем основного навчання у закладі вищої освіти та додаткових знань отриманих на військовій кафедрі.

Сьогодні, як ніколи, зросли вимоги не тільки до глибоких теоретичних знань військового спеціаліста але й до професійної компетенції кожного з тих, хто навчається. Компетенція – це своєрідна проекція освітньої діяльності на особистість, актуальний стан особистості майбутнього офіцера запасу, в якому складові рівня якості освіти та психологічного стану розвиваються далеко не рівномірно, але проявляються лише в комплексі й безпосередньо в діяльності пов'язаної з предметом компетенції.

На якісну підготовку фахівців на кафедрі ВПОЗ академії безпосередньо впливає:

- ефективне планування та організація навчального процесу;
- різноманітність напрямків базової підготовки тих, хто навчається у закладах вищої освіти за основним місцем навчання (гуманітарний, технічний, юридичний напрямки);
- успішне оволодіння навчальних програм основного (у своєму цивільному ЗВО) та додаткового (кафедра ВПОЗ НАНГУ) навчання;
- професійний рівень та педагогічна майстерність науково-педагогічного складу кафедри ВПОЗ;
- стан навчальної матеріально-технічної бази НАНГУ та безпосередньо кафедри ВПОЗ, ефективність її використання у навчальному процесі.

Програма військової підготовки офіцерів запасу передбачає: засвоєння теоретичного та практичного курсів; проведення комплексних практичних занять з вивчення курсу первинної військово-професійної підготовки; кінцевим заходом в отриманні військових знань і нави-

чок є проведення навчального польового збору на базі навчального центру Академії під час якого ті, хто навчається розміщуються в польових умовах в наметах, з ними проводяться тактична й тактико-спеціальна, практична вогнева та стрійова підготовки тощо.

Військова підготовка – це передусім особиста дисципліна й відповідальність, а також здобуття нових знань, які ніколи не зайві. На кафедрі ВПОЗ викладаються різноманітні дисципліни, які формують у цивільної людини військову жилку. Основними видами занять на кафедрі ВПОЗ є лекції, семінари, групові та практичні заняття, консультації.

У процесі військової підготовки громадян України на кафедрі своєчасно проводиться коригування змісту програм підготовки офіцерів запасу, де враховуються такі чинники, як: зміна способу комплектування військових формувань з призовного на контрактний; поступове впровадження стандартів НАТО в навчальний процес, наприклад, перехід на умовні тактичні позначки. При проведенні занять гуманітарного блоку, тактичної і вогневої підготовки ретельно вивчається і впроваджується досвід бойових дій на сході України.

«Статути Збройних сил України» – одна з основних загальновійськових дисциплін, яка вирішує вказане завдання. В ході її вивчення ті, хто навчаються отримують теоретичні знання й практичні навички, які дуже важливі для їхнього становлення, як офіцерів запасу. Метою вивчення дисципліни є підготовка офіцера запасу здібного в об'ємі займаної посади успішно вирішувати завдання по навчанню, вихованню та піддержанню твердого статутного порядку й військової дисципліни у підпорядкованому підрозділі. Виконанню статутів Збройних сил України на кафедрі ВПОЗ приділяється постійна увага протягом всього періоду навчання. З перших місяців підготовки у тих, хто навчається закладається міцний фундамент знань та відпрацьовуються навички й уміння статутної поведінки військовослужбовця. Під час навчання звертається увага на те, щоб ті, хто навчається не тільки вивчали та знали статутні положення, але й щоб вони глибоко усвідомлювали необхідність виконання вимог статутів під час проведення будь-яких військових заходів свого підрозділу, починаючи з навчальних занять і закінчуючи заходами повсякденної діяльності.

Також одною з основних дисциплін, яка формує професійну компетентність у тих, хто навчається за програмою підготовки офіцерів запасу, є дисципліна «Стрілецька зброя та вогнева підготовка». Незважаючи на різну тематику, обумовлену військово-обліковими спеціальностями, вказана дисципліна має багато загального як за метою, завданням так і за методикою проведення навчальних занять. Навчальною метою дисципліни «Стрілецька зброя та вогнева підготовка» є формування у майбутніх офіцерів запасу глибоких знань, практичних навичок та вмінь з питань будови й обслуговування озброєння, здатних технічно грамотно його експлуатувати як в мирний так і в воєнний час. При організації занять з вивчення озброєння викладачі використовують різноманітні види занять та методи до-

ведення навчальної інформації. Основними видами навчальних занять є групові та практичні заняття. В ході групових занять обговорюються питання теорії і практики, вивчаються конкретні зразки озброєння та бойової техніки. Практичне заняття має за мету прищеплення тим, хто навчається навичок з питань оволодіння та обслуговування озброєння і бойової техніки, виконання нормативів. В підготовці офіцерів запасу важливу роль відіграє стан навчально-матеріальної бази, яка використовується на заняттях з вивчення зразків озброєння. На допомогу викладачам приходять комп'ютерна техніка. Використання мультимедійного обладнання дозволяє багаторазово показувати тим, хто навчається порядок роботи частин і механізмів зброї, питань пов'язаних з внутрішньою та зовнішньою балістикою, тощо. Широко використовується електронний тир академії. Але ніякі комп'ютерні технології не можуть замінити навичок роботи на «живих» зразках озброєння і військової техніки. Під час практичних тренувань з різних видів стрілецької зброї та гранатометів виконуються вправи стрільб, які передбачені програмами навчання та курсом стрільб. Викладачі кафедри ВПОЗ на заняттях диференційовано використовують різноманітні зразки навчально-матеріальної бази. Ці всі заходи дозволяють значно підвищити рівень підготовки висококваліфікованих спеціалістів – офіцерів запасу.

При опануванні дисципліни «Теорія та практика роботи з особовим складом» студенти вивчають: питання військової дидактики, сутність і зміст процесу навчання особового складу в сучасних умовах; принципи, засоби й систему методів навчання військовослужбовців; сутність і зміст процесу виховання у Збройних Силах України; принципи, організацію, планування і проведення виховної роботи з військовими колективами та методи виховання окремо взятої особистості військовослужбовця. Усі зазначені питання відпрацьовуються під час проведення лекцій, семінарів, практичних та групових занять.

Тісна співпраця колективів кафедри ВПОЗ та навчально-методичного центру впливає на грамотне та продумане планування навчальних занять, що в свою чергу дозволяє значно підвищити якість підготовки офіцерів запасу.

Слід відмітити, що сумісний наказ Міністерства оборони України та Міністерства освіти і науки України від 14 грудня 2015 року № 719/1289 дозволяє навчатись за програмою підготовки офіцерів запасу не тільки студентам закладів вищої освіти, але й тим хто вже має вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче чим «бакалавр» і працюють у народному господарстві або проходять військову службу на посадах рядового, сержантського та старшинського складу [3].

Згідно до цього документу в одній навчальній групі кафедри ВПОЗ Академії одночасно можуть проходити підготовку студенти з різних цивільних вищих навчальних закладів м. Харкова, а також особи з вищою освітою, які мають досвід цивільної роботи або військової служби чи бойових дій.

З метою з'ясування рівня мотивації навчання на кафедрі військової підготовки, при допомозі

та підтримці фахівців відділу по роботі з особовим складом, проводяться опитування тих, хто навчається, з подальшим аналізом наданих відповідей. Питання для анкетування носять різноманітний характер.

Особиста професійна підготовка та педагогічна майстерність науково-педагогічних працівників кафедри ВПОЗ залежить від декількох основних факторів, а саме: професійна підготовка викладача-офіцера; досвід військової служби у ЗСУ або іншій силовій структурі; мотивація викладання на кафедрі військової підготовки офіцерів запасу. Існує пряма залежність між рівнем підготовленості військових фахівців науково-педагогічного складу кафедри, здатних не лише особисто ефективно виконувати певні професійно важливі функції, а й навчати і виховувати підлеглих, та якісно організовувати навчально-виховний процес на кафедрі підготовки офіцерів запасу Академії.

Удосконалення професійної майстерності викладачів кафедри ВПОЗ проходить на курсах підвищення кваліфікації, особистих стажуваннях, під час проведення пробних, відкритих та показових занять, на засіданнях предметно-методичних комісій та кафедри в цілому, інших заходах, передбачених планами кафедри та академії.

Викладачі кафедри мають великий досвід військової служби, педагогічної діяльності, багато з них є кандидатами наук, мають наукові звання. Всі викладачі кафедри є офіцерами запасу. Всі вони володіють методиками психолого-педагогічної підтримки, корекції формування у студентів навичок самостійної роботи, самовиховання, самонавчання тощо. Основною моти-

вацією в їхній роботі є підготовка молодих людей спроможних виконувати службові обов'язки на первинних офіцерських посадах у військах й комплектування резерву Збройних сил та інших військових формувань України висококваліфікованими офіцерськими кадрами.

Важливою також є організація роботи щодо орієнтації студентів на вибір військової спеціальності, їх мотивації на вивчення військових дисциплін.

Крім того позитивно впливають на вибір цивільних людей заходи, які організуються і проводяться в масштабі Академії, а саме: день відкритих дверей; зустрічі з представниками кадрових органів (академії, військових частин НГУ, інших силових структур) з питань подальшого працевлаштування; зустрічі студентів з випускниками кафедри тощо.

Висновки. Аналізуючи навчальний процес з підготовки фахівців на кафедрі військової підготовки офіцерів запасу НАНГУ, можна зробити висновок, що реалізація всіх умов розвитку професійної компетентності майбутнього офіцера запасу можлива в безперервності навчально-виховного процесу і якості його проведення. Вирішення всіх питань дозволить суттєво підвищити рівень підготовки офіцерів запасу для поповнення резерву ЗСУ та інших військових формувань.

Система підготовки офіцерів запасу на кафедрі в цілому забезпечує виховання у студентів глибокого почуття любові до України і народу, виховання у них бойових якостей, духовної та психологічної готовності захищати Батьківщину, формування якостей громадянина-патріота, особистої відповідальності за оборону і безпеку України.

Список літератури:

1. Про вищу освіту : Закон України. Редакція від 25.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
2. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України від 25.03.1992. Редакція від 01.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
3. Інструкція про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу : наказ Міністерства оборони України, МОН України. Затвержено 14.12.2015 № 719/1289. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31.12.2015 р. за № 1678/28123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15#Text>
4. Порядок проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу : Постанова КМУ від 1 лютого 2012 року № 48. Редакція від 01.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2012-%D0%BF#Text>
5. Статути ЗСУ : збірник законів. Офіційний текст. Київ : Паливода А.В., 2015. 424 с.
6. Баришніков В.В., Неймерок О.К. Шляхи вдосконалення підготовки офіцерів запасу в Україні. *Системи обробки інформації*. 2015. Вип. 8. С. 158–161.
7. Вознюк О.В., Дубасенюк О.А. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегрований підхід : монографія. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 684 с.
8. Зельницький А.М. Військова підготовка студентів: аналітичний огляд результатів соціальних досліджень. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 1(32). С. 73–82.
9. Зорій Я.Б. Військово-патріотична підготовка майбутніх офіцерів запасу в умовах навчального процесу вищого навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Вінниця, 2005. 20 с.
10. Мацевко Т.М. Особливості мотивації майбутніх офіцерів запасу до службово-педагогічної діяльності. *Молодий вчений*. 2018. № 1(53). С. 353.
11. Морозов С.М. Педагогічні засади професійної підготовки офіцерів запасу у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні та психологічні науки*. 2013. № 1. С. 127–137.
12. Нещадим М.І. Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2003. 852 с.
13. Скворок І.М. Підготовка офіцерів запасу в зарубіжних країнах. *Військова освіта*. 2013. № 1. С. 207–216.
14. Ягупов В.В. Військова дидактика : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2000. 400 с.

References:

1. Pro vyshhu osvitu: Zakon Ukrayiny. Redakciya vid 25.09.2020 r. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

2. Pro vijskovyj obov'yazok ta vijskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy. Redakciya vid 01.10.2020 r. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
3. Instrukciya pro organizaciyu vijskovoyi pidgotovky gromadyan Ukrainy za programoyu pidgotovky oficeriv zapasu: nakaz Minoborony Ukrainy, MON Ukrainy. Zatverzhenno 14.12.2015 № 719/1289. Zareyestrovano v Ministerstvi yustyciyi Ukrainy 31.12.2015 r. za № 1678/28123. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15#Text>
4. Poryadok provedennya vijskovoyi pidgotovky gromadyan Ukrainy za programoyu pidgotovky oficeriv zapasu: Postanova KМУ vid 1 lyutogo 2012 roku № 48. Redakciya vid 01.10.2020 r. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2012-%D0%BF#Text>
5. Statuty ZSU (2015): zbirnyk zakoniv. Oficijnyj tekst. Kyiv: Palyvoda A.V., 424 p.
6. Baryshnikov V.V., Nejmerok O.K. (2015) Shlyaxy Vdoskonalennya pidgotovky oficeriv zapasu v Ukraini. *Systemy obrobky informaciyi*, no. 8, pp. 158–161.
7. Voznyuk O.V., Dubasenyuk O.A. (2009) Cilovi oriyentyry rozvytku osobystosti u systemi osvity: integrovanyj pidxid: monografiya. Zhytomyr: Vydavnyctvo ZhDU im. I. Franka, 684 p.
8. Zelnyckyj A.M. (2013) Vijskova pidgotovka studentiv: analitychnyj oglyad rezultativ socialnyx doslidzhen. *Visnyk Nacionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, no. 1(32), pp. 73–82.
9. Zorij Ya.B. (2005) Vijskovo-patriotychna pidgotovka majbutnix oficeriv zapasu v umovax navchalnogo procesu vyshhogo navchalnogo zakladu: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stepenya kand. ped. nauk: 13.00.04 «Teoriya i metodyka profesijnoyi osvity». Vinnycya, 20 p.
10. Macevko T.M. (2018) Osoblyvosti motyvaciyi majbutnix oficeriv zapasu do sluzhbovo-pedagogichnoyi diyalnosti. *Molodyj vchenyj*, no. 1(53), p. 353.
11. Morozov S.M. (2013) Pedagogichni zasady profesijnoyi pidgotovky oficeriv zapasu u vyshhyx navchalnyx zakladax. *Zbirnyk naukovykh pracz Nacionalnoyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Seriya: Pedagogichni ta psichologichni nauky*, no. 1, pp. 127–137.
12. Neshhadym M.I. (2003) Vijskova osvita v Ukraini: istoriya, teoriya, metodologiya, praktyka: monografiya. Kyiv: VPCz «Kyivskij universytet», 852 p.
13. Skvorok I.M. (2013) Pidgotovka oficeriv zapasu v zarubizhnyx krayinax. *Vijskova osvita*, no. 1, pp. 207–216.
14. Yagupov V.V. (2000) Vijskova dydaktyka: navchalnyj posibnyk. Kyiv: VPCz «Kyivskij universytet», 400 p.